

TÜRKİYE'DE SEÇME VE SEÇİLME HAKKI BOYUTUNDA YAŞANAN DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN KISA TARİHÇESİ VE BU SÜREÇTE KADİM TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ROLÜ

A BRIEF HISTORY OF DEMOCRATIZATION PROCESS
WITHIN THE SCOPE OF RIGHT TO VOTE AND STAND
FOR ELECTION IN TURKEY AND THE ROLE OF THE ANCIENT
TURKISH CULTURE WITHIN THIS PROCESS

Ümit GÜVEYİ*

Özet: Bilindiği üzere demokrasinin dünyadaki gelişimi, zamana bağlı olarak, tedricen yaşanmaktadır. Çok boyutlu niteliği haiz demokratik gelişim sürecinde, seçme ve seçilme hakkının büyük önem arz ettiği aşikârdır. Zira demokrasi, meşhur ve kısa tanımına göre, halkın yönetimidir. Seçme ve seçilme hakkı ise kişilere devlet yönetimine iştirak imkânı tanımaktadır. Bu itibarla seçme ve seçilme hakkı demokrasi bakımından olmazsa olmaz bir unsur niteliğindedir. Çalışmada, seçme ve seçilme hakkı boyutuyla Türkiye'de yaşanan demokratik dönüşüm irdelenmektedir. Bu kapsamda seçme ve seçilme hakkının dönüşümü meselesi, kadim Türk kültüründen itibaren ele alınmak suretiyle demokrasi ile kadim Türk kültürü arasındaki irtibat da tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seçme ve Seçilme Hakkı, Demokrasi, Türk Demokrasi Kültürü, Töre ve Demokrasi, Türk Anayasalarında Seçme ve Seçilme Hakkı

Abstract: As is known the development of democracy in the world is progressing gradually over time. It is obvious that the right to vote and stand for election is of great importance in the process of democratic development with multidimensional character. Because democracy according to its famous and brief definition is the rule of the people. The right to vote and stand for election gives people the opportunity to participate in government. In this respect, the right to vote and stand for election is an indispensable element for democracy. The democratic transformation in Turkey in terms of the right to vote and stand for election is examined in the study. In this context, the transformation of the right to vote and stand for

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, umit.guveyi@idu.edu.tr.

election is discussed from the beginning of the ancient Turkish culture. Thus the interaction between democracy and the ancient Turkish culture is also be analyzed.

Keywords: Right to Vote and Stand for Election, Democracy, Turkish Democracy Culture, Convention and Democracy, Right to Vote and Stand for Election with in the Turkish Constitutions

GİRİŞ

Seçme ve seçilme hakkının dönüşümüne genel olarak bakıldığında, Türkiye’de söz konusu haklar konusundaki gelişim sürecinin artan bir ivmeyle devam ettiğini söylemek mümkündür. Demokratik gelişim olgusunu yalnızca seçme ve seçilme hakkı ile sınırlı olarak değerlendirmek elbette ki yeterli değildir. Demokratik bir devlette, diğer hak ve özgürlüklerin de *hukuk devleti ilkesi* çerçevesinde güvence altına alınması gerekir. Ancak seçme ve seçilme hakkı, halk ya da millet egemenliği olarak adlandırılan anlayışın temelinde yer alması nedeniyle demokratik gelişimin ana iskeletini oluşturmaktadır. Çalışmada, kadim Türk tarihi boyunca yaşanan demokratikleşme süreci, seçme ve seçilme hakkının gelişimi boyutuyla ele alınmaktadır. Bu bağlamda kadim Türk kültürünün Türkiye’de yaşanan demokratik gelişim sürecine olan etkileri, seçme ve seçilme hakkı çerçevesinde irdelenmektedir.

I. SEÇME VE SEÇİLME HAKKININ TANIMI VE NİTELİĞİ

Seçme ve seçilme hakkı, kişiye devlet yönetiminde yer alacak kimse-leri seçebilme imkânı ile birlikte, kişinin kendisinin devlet yönetimine seçilebilmesini mümkün kılan, böylelikle kişinin devlet yönetimine iştirakini sağlayan, siyasal nitelikteki iki ayrı hakkı ifade etmektedir. Bu bağlamda *seçme hakkı*, kişinin devlet yönetimine talip olan adaylara yönelik tercihini yansıttığı bir seçim imkânı sunmaktadır. *Seçilme hakkı* ise kişinin, devlet yönetimine *talip*, seçme hakkına sahip olan kişilerin tercihlerine ise bir *seçenek* olabildiğini mümkün kılmaktadır.

Seçme ve seçilme hakkından faydalanma yetkisine sahip olan kişinin, diğer bir ifadeyle hak süjesinin, *herkes* değil de yalnızca *vatan-daşlar* olarak belirlenmesi, Batı demokrasilerinin dahi genel eğilimidir. Dünya çapında yalnızca yaklaşık olarak 45 devletin vatandaş olmayanlara da seçme hakkı tanıdığı gözlenmektedir. İrlanda, İskandinav devletleri, Hollanda, Lüksemburg ve Belçika gibi devletler sakinlerine,

vatandaşlık koşulu aramaksızın, *yerel düzeyde* seçme hakkı tanımaktadır.¹ Bu durum, seçme ve seçilme hakkının *tam bir insan hakkı* olarak görülememesine dayanak teşkil etmektedir.² Zira insan hakları, geniş kapsamlı niteliği gereği, salt insan olmak nedeniyle doğuştan sahip olunan hakları ihtiva etmektedir.³ İnsan haklarının süjesi, herhangi bir siyasal sınırlandırmaya gitmeksizin, *herkes* olarak ifade edilebilmektedir. Bu nedenle seçme ve seçilme hakkını, insan haklarından ayırmak adına, *kamu hürriyetleri kapsamında yer alan bir vatandaşlık hakkı* olarak değerlendirmek (nitelendirmek) mümkündür.⁴

Seçme ve seçilme hakkı, kişinin devlet yönetimine katılımını sağlaması hasebiyle *aktif statü hakları*, *siyasal haklar* ya da *katılma hakları* gibi sınıflara da dâhil edilebilmektedir. Bir diğer sınıflandırma olan *klasik hak-sosyal hak* ayırımına göre ise seçme ve seçilme hakkının *siyasal hak* olması nedeniyle *klasik haklar* kategorisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan seçme ve seçilme hakkının ortaya çıkış sürecine göre *birinci kuşak haklar* arasında yer aldığı da kabul edilmektedir.⁵ Ancak bahse konu hak sınıflandırmalarının, aynı hakkın birden fazla sınıflandırmaya girebilmesi nedeniyle günümüzde önemini yitirdiği ve mutlak olmadığı unutulmamalıdır.⁶

II. SEÇME VE SEÇİLME HAKKININ DEMOKRASİ BAKIMINDAN İHTİVA ETTİĞİ DEĞER

Egemenlik anlayışının *teokratik* yaklaşımdan uzaklaşarak *demokrasi* yönündeki gelişimi, *halk egemenliği* ya da *millet egemenliği* olarak anılan günümüz *demokratik egemenlik anlayışının* ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁷ Gerek halk egemenliği gerekse millet egemenliği anlayışının günümüzde kazandığı ortak nitelik, *demokratik temsil* kurumu-

¹ Sarah Song, "Democracy and Noncitizen Voting Rights", *Citizenship Studies*, Cilt 13, 2009, s. 608, <http://dx.doi.org/10.1080/13621020903309607>, (06.06.2017).

² Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, Ankara 2012, (İnsan Hakları), s. 267-268.

³ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1995, s. 26.

⁴ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları*, Ankara 1993, s. 11-12.

⁵ Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku: Kavram, Uygulama, Hak ve Ödevler*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013, s. 61-65.

⁶ Mehmet Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş* Cilt 2, Legal Yay. İstanbul 2012, s. 674; Kalabalık, s. 59.

⁷ Şeref İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2008, s. 53.

na duyulan ihtiyaçtır. Bu nedenle demokrasi bakımından seçme ve seçilme hakkının *sine qua non* (olmazsa olmaz) bir nitelik taşıdığını peşinen belirtmek gerekir. Öyle ki seçme ve seçilme hakkı, demokrasinin farklı tanımlarının kesişen ortak değeridir. Bu durumu kısaca izah etmek için demokrasi tanımlarında esas alınan *normatif tanım* ile *ampirik (deneysel) tanıma* özetle değinmek gerekir.

Normatif demokrasi, etimolojik bir yaklaşımla, *halkın yönetimi* olarak anlaşılmaktadır.⁸ 18’inci yüzyıla kadar demokratik bir uygulamanın ancak küçük ölçekli topluluklarda uygulanabileceği görüşü hâkim kalmıştır.⁹ Örneğin *Rousseau*’ya göre demokrasi, yurttaşların büyük bir kısmının devlet yönetiminde yer aldığı bir hükümet modeli olarak tanımlanmaktadır. *Rousseau*, büyük ölçekli toplumlarda halkın her bir siyasi mesele ile ilgili olarak bir araya gelebilmesi mümkün olmadığı için gerçek anlamda demokrasinin uygulanamayacağını ifade etmektedir.¹⁰ Benzer şekilde *Montesquieu*, yönetim yetkisinin tüm millete ait olduğu cumhuriyet hükümetini bir demokrasi olarak tanımlamakta ve *doğrudan demokrasi* uygulamalarını desteklemektedir. *Montesquieu*’ya göre, millet layıkıyla yapabileceği her şeyi bizzat yapmalıdır ve demokrasilerde halkın memurları bizzat seçmesi temel bir kuraldır.¹¹ Başta etkili olan ve *temsil* kurumundan mümkün olduğunca arındırılmış bahsi geçen *doğrudan demokrasi* anlayışı, özellikle Amerika’da 18’inci yüzyılın sonlarına doğru toplanan meclislerdeki *temsil* uygulamaları ile birlikte etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. 19’uncu yüzyıla gelindiğinde ise temsil kurumunun demokrasi bakımından gerekli olduğu açıkça kabul edilir hale gelmiştir.¹² Böylelikle siyasal sistemlerdeki ölçek genişlemesi neticesinde seçme ve seçilme hakkı, günümüzde temsil kurumuna muhtaç hale gelmiş olan demokrasi bakımından adeta bir zorunluluk halini almıştır.¹³

⁸ Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (Çev. Tunçer Karamustafaoglu ve Mehmet Turhan), Sentez Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 39; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi*, Ankara 2015, (Anayasal Demokrasi), s. 244.

⁹ Oktay Uygun, *Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 124.

¹⁰ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* (Çev. Ahmet Şensilay), Anahtar Yayınevi, İstanbul 2010, s. 116-120.

¹¹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine* (Çev. Fehmi Baldaş), Hiperlink Yayınları, İstanbul Tarihsiz, s. 50.

¹² Robert Alan Dahl, *Demokrasi Üzerine* (Çev. Betül Kadıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara 2010, s. 108-109; Uygun, s. 125-126.

¹³ Cem Eroğul, *Anatüzeve Giriş* (“Anayasa Hukuku”na Giriş), İmaj Yayınevi, Anka-

Deneysel demokrasi ise demokrasinin mevcut uygulamalardaki somut niteliklerini ortaya koymaktadır. Bu itibarla demokrasinin deneysel tanımında; siyasal makamların seçimlerle belirlenmesi, muhalefetin iktidar olabileme imkânının bulunması, seçimlerin belirli aralıklarda, serbest ve adil olarak düzenlenmesi gibi şartlar yer almaktadır. Söz konusu şartlar açıkça *demokratik seçim* hususuna vurgu yapmaktadır.¹⁴

Seçim, seçme ve seçilme hakkı da dâhil olmak üzere çok boyutlu bir niteliği haizdir. *Demokratik seçimler* en kısa ifade ile özgür ve adil seçimler olarak tanımlanabilir. Devlet, kişiler ve siyasal partiler demokratik seçimlerin tesisi bakımından farklı yükümlülöklere tabidirler. Seçimlerin demokratik (ya da özgür ve adil) bir nitelik kazanabilmesi için taşınması gereken şartlar, yalnızca oy hakkının demokratik ilkeleri ile sınırlı değildir. Bunun yanında, seçme ve seçilme hakkına doğrudan ya da dolaylı olarak etki eden hak ve özgürlüklerin tanınması ve güvence altına alınması da gerekir.¹⁵

Seçme ve seçilme hakkının demokrasi bakımından taşıdığı hassasiyet ve önem, uluslararası insan hakları belgelerinde ayrıca perçinlenmektedir. 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB) m. 21 kapsamında, seçme ve seçilme hakkı tanımlanmaktadır. Söz konusu maddenin ilk fıkrası kapsamında, serbest seçim ve yönetime katılma hakkına değinilmekte, ikinci fıkrasında kamu hizmetine girme hakkı korunmakta ve son fıkrasında ise halk egemenliği ile demokratik seçimlere yer verilmektedir.

Bilindiği üzere İHEB, insan haklarına yönelik bir *ilkeler bildirisi* olması itibariyle bağlayıcılık taşımamaktadır. BM, İHEB sonrasında taraf devletler için hukuken bağlayıcı olan iki ayrı uluslararası sözleşme daha kabul etmiştir. Bu sözleşmelerden biri olan *Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS)*, 1966 yılında kabul edilmiş ve

---

ra 2012, s. 91-92.

¹⁴ Deneysel demokrasinin unsurları için ayrıca bkz. Dahl, s. 99-100; G. Bingham Powell, *Çağdaş Demokrasiler: Katılma, İstikrar ve Şiddet* (Çev. Mehmet Turan). Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasal İlimler Derneği Ortak Yayını, Ankara 1990, s. 5; Erdoğan, *İnsan Hakları*, s. 312-317; Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi* Cilt I, Ekin Yayınevi, Bursa 2011, s. 634-637.

¹⁵ Ümit Güveyi, *Demokratik Devlet İlkesi Çerçevesinde Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 48-59.

kabul edilmesinden yaklaşık 10 yıl sonra yürürlük kazanabilmiştir.¹⁶ MSHS m. 25 kapsamında, seçme ve seçilme hakkı güvence altına alınmaktadır. Sözleşme kapsamında ayrıca bir denetim mekanizması da işletilmektedir.¹⁷

Uluslararası insan hakları belgeleri gibi bölgesel insan hakları düzenlemeleri de seçme ve seçilme hakkına yer vermektedir. Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) Ek 1 Numaralı Protokol m. 3, *demokratik seçim hakkını* güvence altına almaktadır. Bahse konu 3’üncü maddeye ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatlarında, seçme ve seçilme hakkının demokrasi bakımından taşıdığı öneme yapılan belirgin vurgular mevcuttur. Mahkemeye göre, 3’üncü madde kapsamında güvence altına alınan haklar, *hukukun üstünlüğü* ilkesinin hâkim olduğu, *etkin ve anlamlı bir demokrasinin* ortaya çıkışına temel teşkil etmektedir. AİHM, 3’üncü madde kapsamında seçme ve seçilme hakkının da güvence altına alındığını ifade etmektedir.¹⁸

Gerçekleştirilmeye çalışılan bu kısa değerlendirme neticesinde, seçme ve seçilme hakkının, günümüz demokrasi anlayışının (teoriden, pozitif düzenlemeye ve uygulamaya kadar) farklı boyutlarında, emsalsiz bir değer kazandığını söylemek mübalağa olmayacaktır. Buraya kadar değinilen konular çerçevesinde, seçme ve seçilme hakkı ile demokrasi arasındaki ilişki, elden geldiği ölçüde özetle tasvir edilmeye çalışılmıştır. İşbu kısa girizgâh sonrasında, çalışmanın devamında ise seçme ve seçilme hakkı boyutuyla yaşanan evrensel nitelikli demokratik gelişimin Türkiye ölçeğindeki görünümü ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda tarihsel bir yaklaşım çerçevesinde demokrasi anlayışının kadim Türk kültüründeki yeri ortaya konmak istenmektedir.

III. KADİM TÜRK KÜLTÜRÜNDE DEMOKRASİ ANLAYIŞININ TEMEL İZLERİ

Genel olarak İslamiyet öncesi Türk devletlerinde, *monarşik* bir yapı olmakla birlikte, hükümdarın iktidarının toplum nezdinde aranan

¹⁶ Kapani, s. 65-66.

¹⁷ Denetim mekanizması için bkz. İnsan Hakları Komitesi, “Human Rights Civil and Political Rights: The Human Rights Committee, Fact Sheet No. 15 (Rev. 1)”, United Nations- Turkey Resmi İnternet Sitesi, <http://www.un.org.tr/humanrights/vp/resources/civil-and-political-rights.php> (07.06.2017).

¹⁸ AİHM, Davydov and others v. Russia (Başvuru No: 75947/11 Karar Tarihi: 30.05.2017), Par. 271-272, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-173805> (07.06.2017).

meşruiyet dâhilinde kısmen sınırlandırıldığı söylenebilir.¹⁹ Eski Türk devletlerinde, devlet yönetiminde etkin rol üstlenen bir takım meclislerin de var olduğu bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse Asya Hun İmparatorluğu'nda, M.Ö. 209 yılından itibaren, senenin farklı zamanlarında, farklı mahiyette toplantıların düzenlendiği bilinmektedir. Bu toplantılardan ilkbahar döneminde tertiplenen toplantıda (mecliste), yasama faaliyeti ve hükümdarlık (tanhu) seçimi de dâhil olmak üzere, önemli siyasal konularda müzakerelerde bulunulmaktaydı. Söz konusu meclisin, zaman içinde Türk tarihinde önemli bir yer edinen *toy* adlı devlet meclisine dönüştüğü kabul edilmektedir. Göktürk ve Uygur Devletleri'nde aynı meclisin benzer geniş yetkilere sahip olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bahsi geçen *toy* adlı meclise katılan kimselerin *toy üyesi* anlamına gelen *toygun* kelimesiyle anıldığı ve *toygun*ların birçoğunun hükümdar ailesine mensup olmayan kişilerden olduğu ifade edilmektedir.²⁰ Dolayısıyla *toy* adlı meclisin organik yapısının, salt *aristokratik* bir yapıdan uzak bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu olgu bahse konu meclisin, hem işlevsel hem de organik bakımdan öncü demokratik *bir model* niteliğinde bulunduğu anlamına gelmektedir.

Eski Türk devletleri, organik olarak *boy* ya da *birlik* denilen daha küçük topluluklardan oluşmaktadır. *Boy* ya da birliğin başında bulunan *baş* ya da *bey*, sürekli savaş halinde olan boyunun güvenliğinden sorumludur. Bu itibarla kişi, askeri başarıları çerçevesinde toplulukta ön plana çıkmakta ve komutan olmasının büyük etkisiyle *beylik* ya da *başlık* sıfatını kazanabilmektedir. *Hun Devleti'*nde *hakan* seçimi için il beylerinden oluşan bir *seçim kurultayı* ile birlikte ayrıca *seçim toyu* da toplanmaktadır. *Hakan* seçimi için tertiplenen bu toplantıya (*toya*) halkın da iştirak etmesi, çağın diğer devlet uygulamalarına (örneğin Çingiz Han Devleti'ne) göre daha demokratik bir nitelik taşımaktadır. Diğer taraftan bu uygulama, Türk kültüründe *hakan ile halk arasındaki münasebete* ve *meşruiyete* verilen önemi de açıkça göstermektedir.²¹

¹⁹ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 10.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 259-263.

²¹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı - 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 87-93.

Türk kültürünün derin temellerinde yer alan *meclise dayalı yönetim sisteminin* ortaya çıkışında töre ilkelerinin etkisi büyüktür.²² Başer’e göre töre, yalın bir biçimde *kanun* olarak anlaşılmalıdır. Yazara göre töre, aynı zamanda *kâinat düzeni* anlamına da gelmektedir. Törenin esas kaynağı, Tanrı olarak kabul edilmektedir. Organik temeli dinsel niteliği haiz bulursa da törenin *akıl merkezli* ilkeleri, Türk devletlerinin *laik* bir görünüm kazanmalarına neden olabilmektedir.²³

İslam öncesi Türk devletlerinde egemenlik, tanrısal kaynaklı görülmekteydi. *Kut* olarak adlandırılan siyasal egemenliğin, Tanrı (Gök Tanrı) tarafından hükümdar ailesine bahşedilmiş olduğu farz edilirdi.²⁴ Ancak tanrısallığına inanılmış olsa dahi bu dönemdeki egemenliğin *teokratik* bir nitelik taşımadığı kabul edilmektedir. Zira *Arsal*’ın ifade ettiği üzere, ancak dini teşkilat devlet teşkilatından üstün, devlet dine tabi ve siyasal iktidar ruhani sıfatı haiz kimselerde ise *teokratik* bir devletten söz edilebilir. *Yarı teokratik* devletlerde ise devlet dini teşkilattan üstün olmakla birlikte, siyasal kararlarda dinin ya da din ulemasının nüfuzu büyük rol oynamaktadır. Bir devlette, din ve devlet işleri birbirinden ayrılmış, vicdan ve din hürriyeti hâkim kılınmış ve devlet tüm dinlere tarafsız bir şekilde bulunmakta ise bu devlet *laik* bir devlet olarak nitelendirilebilmektedir. İslam öncesi Türk devletlerinde ise teokratik niteliğin bir delili sayılan, hükümdarın dini lider vasfını üstlendiği hiç görülmemiştir.²⁵

Töre gereği, Türk kültüründe hükümdar tabiri caizse *halkın hizmetkârı* olarak görülmüş, keyfi yönetim bu bağlamda peşinen reddedilmiştir.²⁶ Töre sayesinde eski Türk devletlerindeki siyasal yapı, *demokratik* bir yönetime yaraşır biçimde hoşgörülü, serbest ve adil bir niteliğe bürünebilmiştir.²⁷ Töre, *halka hizmet etmektedir*.²⁸ Bu suretle töre, esasen demokrasi lehine tavır almaktadır. Törenin söz konusu demok-

²² Mehmet Saray, “İslam Öncesi Türklerde Demokrasi ve Parlamento Anlayışı”, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyum Bildirileri 28 Ekim 2005-İstanbul, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 13.

²³ Sait Başer, Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre, İrfan Yayınevi, İstanbul 2011, s. 115, 175.

²⁴ Ögel, s. 75-82.

²⁵ Sadri Maksudi Arsal, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, Tanzimat 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 59-76.

²⁶ Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig (Çev. Ayşegül Çakan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, Beyit 2147, 2160, 2161.

²⁷ Saray, s. 4-5.

²⁸ Başer, s. 41-42.

ratik ilkeleri, doğal olarak Türk siyasal yaşamının kurumsal yapısını da etkilemiş, böylelikle *zamanına göre* demokratik niteliği haiz sayılabilecek olan kurumların ortaya çıkışını mümkün kılabilmiştir.

IV. İSLAMİYET'İN TÜRK DEMOKRASİ GELENEĞİNE ETKİSİ

Karahanlı Devleti'nden önce de Türkler, küçük gruplar (aileler) halinde Hilafet hizmetine katılarak, İslamiyet ile tanışmışlardır. Bununla birlikte Türklerin topluca, bir devlet boyutunda İslamiyet'i ancak Karahanlı Devleti döneminde kabul ettikleri bilinmektedir.²⁹ Bu dönemden sonra, İslamiyet ile geçmiş dönemin demokratik temelleri kaynaşmak durumunda kalmıştır. *Büyük Selçuklu Devleti'*nde devlet yapılanmasında, İslamiyet öncesi yönetim geleneklerinin büyük oranda muhafaza edildiği gözlenmektedir. 1057 yılında Bağdat'a giren *Tuğrul Bey*, egemenliği halifeden almıştır. Ancak bu dönemde, hükümdardan ayrı olarak *halife, dini otorite* sıfatıyla varlığını halen korumaktadır. Selçuklu hükümdarları, İslami kurallar çerçevesinde devleti yönetmişler, dünyevi iktidarın kendilerinde, dinsel iktidarın ise halifede olduğunu kabul etmişlerdir. Bu durum, İslam devlet başkanı adına okutulan dua da (hutbe) halifenin zikredilmesi ve fakat paranın ise hükümdar adına basılması yönündeki uygulamadan anlaşılabilir.³⁰ Söz konusu nitelikleri itibariyle Selçuklu Devleti'nin de (İslam öncesi Türk devletleri gibi) teokratik bir nitelik taşımadığını söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti ise *teokratik* bir devlet olarak nitelendirilebilmektedir.³¹ Osmanlı Devleti kurulduğunda *halifelik* kurumu, 1258 yılında, Moğollar tarafından sona erdirilmişti. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında devlet yapısının *teokratik* bir yapıdan uzak bulunduğunu kabul etmek mümkündür. Öyle ki başlarda Osmanlı Devleti, devlet yönetiminde Selçuklu geleneğini büyük ölçüde takip etmiştir. *Fatih Sultan Mehmet* ile birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki egemenlik anlayışı olgunlaşmış ve kuvvetlenmiştir. *Yavuz Sultan Selim* döneminde, Mısır'ın fethedilerek orada bulunan sözde halifeliğin sona erdirilmesi ise Osmanlı Devleti'nde *mutlak hükümdar* modelinin ortaya

²⁹ Kafesoğlu, s. 356.

³⁰ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınevi, Ankara 2002, s. 148-151.

³¹ Cem Eroğul, Anatüzeve Giriş ("Anayasa Hukuku"na Giriş), İmaj Yayınevi, Ankara 2012, s. 176.

çıkması olarak değerlendirilmektedir. 18’inci yüzyılda, padişahların halife sıfatını da almaları ise dünyevi ve dinsel iktidarın hükümdar nezdinde birleşmesi demektir. Bu durum aynı zamanda, Osmanlı Devleti’nin *teokratik* bir surete bürünmesi ve İslam öncesi eski Türk anlayışından uzaklaşması anlamına da gelmektedir.³²

Ancak söz konusu uzaklaşma durumunun, demokratik temellerden de uzaklaşma yahut demokrasi geleneğinden bir kopuş şeklinde anlaşılması gerekir. Zira İslamiyet, demokrasiden ve demokratik kurumlardan uzak bir din değildir. Bu durumun açık bir göstergesi olarak, kelime manasıyla *danışma, söyleşme, görüş ve düşünce alma* anlamına gelen ve İslam yönetim anlayışının esaslarından biri olarak kabul edilen şûra *ilkesi* önem arz etmektedir. Şûra anlayışı, İslamiyet’in kabulü ile birlikte kadim Türk devlet geleneğinde hali hazırda var olan *istişare* geleneğini perçinlemiştir.³³

İslamiyet’in kabulü, Türk devletlerinde zamanla *teokratik* bir yapının yerleşmesine yol açmıştır. Başlarda teokratik yapıya karşı direnç gösteren kadim anlayış, ülke ölçeğinin genişlemesi nedeniyle merkezi otoriteye duyulan ihtiyaca bağlı olarak değişime uğramıştır. Buna rağmen, yukarıda kısaca değinilen İslamiyet öncesi dönemden kalma *kadim demokrasi geleneği*, İslamiyet sonrası dönemde *meşveret* yöntemi ve hatta yasama meclisleri gibi yeni usullerin Türk siyasal yaşamında yer edinmesine ayrıca dayanak oluşturmuştur.³⁴ Özetlemek gerekirse İslamiyet’in kabulü ile birlikte, kadim Türk demokrasi anlayışının kaybolmadığı ve hatta *danışma ya da tartışma kültürü* yönüyle kuvvetlendiğini söylemek mümkündür.

V. OSMANLI DEVLETİNDE MEŞVERET YÖNTEMİ VE İLK SEÇİMLER

Meşveret, devlet sorunlarının bir mecliste tartışılması anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde meşveret, yeni bir padişahın tahta geçişi ya da büyük devlet bunalımları gibi mühim

³² Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 170-171.

³³ Ayhan Ceylan, “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”, 100. Yılında II. Meşruiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Ekim 2008 Bildiriler, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 52, 54.

³⁴ Saray, s. 13.

olaylar nedeniyle tertiplenmektedir. Söz konusu yöntem, hükümdarlığa bir sınırlama getirir niteliği haiz değildir. Diğer taraftan meşveret, teşekkülü itibariyle demokratik temsilden de uzak bir yapıdır. Zira oluşumunda halkın temsilcileri bulunmamakta olup, devlet yönetiminde çalışmış ya da çalışmakta olan kişiler yer almaktadır.³⁵ Padişah iradesine dayalı olarak toplanan meclis, aynı şekilde salt padişah iradesi ile feshedilebilmektedir. Esas itibariyle yalnızca *istişari görüş* bildirme konusunda yetkilendirilmiş olan meşveret meclisi, Avrupa'da mevcut anayasal monarşilerde kurulu yasama meclislerinden son derece uzaktır.³⁶ Bununla birlikte, toplantıya katılanların özgürce tartışabildikleri ve görüş beyan edebildikleri kabul edildiğinde, en azından işleyiş açısından meşveret yönteminin, ilkel de olsa demokrasiye katkı sunan bir yöntem olarak nitelendirilebilmesi mümkündür.³⁷ Bu itibarla *meşveret* yöntemi Türk demokrasinin temellerinde yer alan tarihi bir uygulama niteliğini haizdir.

Osmanlı Devleti'ndeki *hak* kavramının 1876 Anayasası'ndan önce de var olduğu bilinmektedir. Kuruluş döneminden 16'ncı yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde, Batı'da mevcut temel haklara benzemeyen tek bir hakkın var olduğu söylenebilmektedir. Bu hak Mumcu tarafından, *vatandaşın devletten adalet talep etme ve ya adaletsizlikleri gidermeyi isteme hakkı* olarak ifade edilmektedir. Adaletli davranmak, Osmanlı hükümdarlarının en temel görevi olarak görülmektedir. Temel hakların korunması adına büyük anlam ifade eden *adalet* ilkesinin varlığına rağmen Osmanlı Devleti'nde, temel haklar için *olmazsa olmaz (sine qua non)* bir diğer unsur olan *eşitlik ilkesinin* varlığından söz edilememektedir. 16'ncı yüzyılın sonlarına kadar, dönemin şartları ve zamanın ileri toplumlarındaki eşitsizlik durumu göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'ndeki bahsi geçen eşitsizlik hali maruz görülebilmektedir. Ancak Batı'da 17 ve 18'inci yüzyıllarda yaşanan hak ve özgürlüklerin gelişim sürecinden Osmanlı Devleti müspet herhangi bir etki alamamıştır. Buna ek olarak aynı dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki adalet ilkesi de dâhil olmak üzere devlet yapısının ciddi anlamda yıprandığı görülmektedir.³⁸

³⁵ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 216.

³⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 289.

³⁷ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 216.

³⁸ Ahmet Mumcu, "Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değin Temel Hak ve Öz-

İşte bu olumsuz gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Osmanlı Devleti’nde, meşveret usulünün kurumsal karşılığı, ilk önce *Divan-ı Hümayun* olarak ortaya çıkmıştır. *Divan-ı Hümayun*, *Fatih Sultan Mehmet’e* kadar her gün toplanırken, 17’nci yüzyıl itibariyle toplantıları iyice seyrekleşmiş ve işlevsel bakımdan zayıflamıştır. 18’inci yüzyılda *Divan-ı Hümayun* fiilen işlevini yitirmiş ve varlığını yalnızca bir *merasim aracı* olarak koruyabilmiştir.³⁹ Söz konusu *kurumsal aşınma* olgusu, Osmanlı Devleti’nin gerileme döneminde uğradığı en hayati kayıplardan biri olarak kabul edilmektedir.⁴⁰

III. *Selim’in* giriştiği reformların başında, meşveret usulünün etkinleştirilmesi gelmektedir. Bu bağlamda, *Divan-ı Hümayun’un* yokluğunu telafi etmek amacıyla 1789’da *Meclis-i Meşveret* kurulmuştur.⁴¹ *Kubalı*, söz konusu gelişmeye *meşrutiyet rejimini hazırlayan bir girişim* olarak değer atfetmektedir.⁴² Gerçekten de *Yeni Osmanlılar* düşüncesine göre, devletin kötü gidişatının asıl nedeni keyfi yönetime bağlanmaktaydı. Keyfi yönetimin Batı uygulamalarındaki etkin bir parlamenter sistem ile aşılabileceği düşünülmekteydi. Bu bağlamda kurulmak istenen yeni, yasama meclisli (parlamentolu) sistem (diğer adıyla *meşrutî monarşi düzeni*) İslami kökeni bulunan meşveret yöntemine dayandırılmak suretiyle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁴³

II. *Mahmut*, devlet sisteminde devam eden çöküşün engellenmesi için bir dizi reforma gidilmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Bu dönemde, III. *Selim* zamanındaki *Meclis-i Meşveret*, idari, adliye, eğitim ve ordu alanlarında faaliyet gösteren ve süreklilik arz eden, *Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âlî*, *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* ve *Dâr-ı Şûra-yı Askerî* adlı üç farklı meclise evrilmiştir.⁴⁴ Böylece meşveret usulünün demokratikleşme yolundaki etkisi, kurumsal boyuttaki yansımalarını sürdürmüştür.

gürlükler ile 1876 Anayasasının Temel Yapısı”, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Ajans - Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayii Yayınları, Ankara Tarihsiz, s. 33-35.

³⁹ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 213-214.

⁴⁰ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 23.

⁴¹ Tanör, s.36-37; Berkes, s. 91.

⁴² Kubalı Hüseyin Nail, Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, Tan Matbaacılık, İstanbul 1960, s. 46.

⁴³ Ceylan, s. 56-57.

⁴⁴ Berkes, s. 173-174.

II. Mahmut vefat etmeden önce, döneminde tanıklık ettiği devlet kurumlarındaki bozulmayı ifade eden ve bu aşınmanın engellenebilmesi için uygulanması gereken bir dizi çareyi içeren bir ferman tasarlamıştır. Ancak kendisi, söz konusu fermanı ilan ettirmeden vefat etmiştir. Sonrasında tahta çıkan *Abdülmecit*, bahse konu fermanın son şeklini *Mustafa Reşit Paşa*'ya hazırlatmış ve 3 Kasım 1839 günü *Gülhane Parkı*'nda ilan ettirmiştir.⁴⁵ *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ya da *Tanzimat Fermanı* olarak adlandırılan bu *Ferman*, bir anayasa olmasa dahi *anayasal nitelikte bir belge* olarak önem arz etmektedir. *Tanzimat Fermanı*, kendi kendini sınırlama yöntemi dâhilinde *sınırlı iktidar* anlayışını ve demokratik tartışma ortamı olarak meşveret yönteminin yeniden etkinleştirilmesini öngörmektedir. Bu bağlamda *Tanzimat Fermanı*, parlamentolu rejime geçişin habercisi olarak nitelendirilebilmektedir.⁴⁶

Tanzimat döneminde, çok sayıda reforma imza atılmışsa da yeni bir anayasa ilan edilerek meşruti bir rejime geçiş sağlanamamıştır. *Abdülmeccid*'in vefatı sonrası (1861) tahta çıkan *Abdülaziz* bir takım yasal düzenlemeler yapsa dahi Tanzimat hareketinin destekçilerini tamamen memnun edememiştir. *Abdülaziz* tahtan indirilerek 1876 yılında yerine önce *V. Murad* sonra da yine aynı yıl *Abdülhamid* getirilmiştir. *Abdülhamid* tahta çıktıktan sonra, 1876 yılında, ilk anayasa olan *Kanun-u Esasî*'yi (1876 Anayasası) ilan etmiştir.⁴⁷ 1876 Anayasası ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin ilk yasama meclisi olan *Meclis-i Umumi* ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin ilk seçimlerinin de habercisidir.

1876 Anayasası'na göre *Meclis-i Umumi*, seçimle oluşan *Heyet-i Mebusan* ile padişah tarafından atanan üyelerden oluşan *Heyet-i Ayân* olmak üzere çift meclisli bir yapıyı haizdir (1876 Anayasası m. 42, 60, 65). *Heyet-i Mebusan* üyeleri, diğer bir ifade ile *mebuslar* ya da *milletvekilleri*, her elli bin nüfusa bir vekil düşecek şekilde, dört yılda bir yapılan genel seçimler ile belirlenmektedir (1876 Anayasası m. 65, 69). Anayasa'nın 66'ncı maddesi, seçim esaslarının ayrı bir kanun ile dü-

⁴⁵ Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 271.

⁴⁶ Tanör, s. 88, 91.

⁴⁷ Üçok, Coşkun ve Mumcu Ahmet, "Tanzimat Döneminde Türk Hukuku", Adalet Kitabı (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş ve Halil İnalçık), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 223.

zenleneceğine işaret etmektedir. Bahse konu Seçim Kanunu, *Meclis-i Umumi’nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate (Geçici Talimat)* adlı düzenlemedir.⁴⁸ *Anayasa* ile *Geçici Talimat*, bir takım seçim düzenlemeleri konusunda ayrı düşmektedir. Örneğin, *Anayasa* seçilebilme yaşını otuz olarak kabul ederken, *Geçici Talimat* seçilebilme yaşını yirmi beş olarak öngörmektedir.⁴⁹ Bu farklılık, Talimatın *Anayasa*dan daha önce hazırlanmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁰ Söz konusu ayrımlaşma kapsamında, *Geçici Talimat* hükümleri esas alınmak suretiyle Türkiye’de ilk genel seçim, Osmanlı Devleti dönemine denk düşen 1877 yılında yapılmıştır.⁵¹

1877 *Seçimi* günümüz demokrasi anlayışı çerçevesinde ele alındığında, başta parlamentonun kısıtlı yetkisi ve padişahın mutlak iktidarının teokratik bir anlayışla devam ediyor olması gibi nedenlerle eleştirilebilmektedir.⁵² Ancak her meselenin kendi zaman ve şartları dâhilinde değerlendirilmesi gerekliliğinden hareket edildiğinde, dönemin demokrasi kavramının günümüzde büründüğü nitelikten son derece uzak olduğu aşikârdır. Öyle ki anılan dönemde, Avusturya ve Rusya gibi Avrupa’daki büyük siyasal sistemler dahi günümüz demokrasi anlayışı ile bağdaşmamaktadır.⁵³ Bu nedenlerle 1877 *Seçimi*, ilk Türk yasama meclisinin ortaya çıkışının yanı sıra, seçme ve seçilme hakkının Türkiye’de *ilk kez* kullanılması bakımından da, demokratikleşme süreci bağlamında büyük önem arz etmektedir. Seçme ve seçilme hakkının sonraki dönemde yaşadığı zamana bağlı olan değişiminin en belirgin izlerine ise Türk Anayasaları kapsamında rastlamak mümkündür.

⁴⁸ Geçici Talimat metni için bkz. Erdem Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982, s. 135-137.

⁴⁹ Servet Armağan, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1967, C. 33, S. 3-4, s. 52; Oya Araslı, *Adaylık Kavramı ve Türkiye’de Milletvekili Adaylığı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 90; Tanör, s. 153.

⁵⁰ Armağan, s. 50.

⁵¹ Emine Yavaşgel, *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Durum*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2004, s. 149.

⁵² Yavaşgel, s. 151.

⁵³ İlber Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi”, *Türk Parlametnocaluğunun İlk Yüzyılı* (Hazırlayan: Siyasî İlimler Türk Derneği), Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara 1976, s. 434.

VI. TÜRK ANAYASALARINDA SEÇME VE SEÇİLME HAKKININ DEĞİŞİMİ

Türk Anayasalarında seçme ve seçilme hakkının dönüşümü konusunun, seçme hakkı ve seçilme hakkı olmak üzere ikili bir ayrım gözetilerek irdelenmesi gerekir. Zira seçme ve seçilme hakkının dönüşümü çok boyutlu bir süreçtir. Bahse konu çok boyutluluk hali meselenin karmaşık ve ayrıntılı olması anlamına da gelmektedir. Bu nedenlerle, seçme hakkı ve seçilme hakkı ayrımı yanında, meselenin daha net kavranabilmesi adına, konuya ilişkin dönüşüm süreci elden geldiği ölçüde tablolar üzerine de yansıtılmaya çalışılmaktadır.

A. Türk Anayasalarında Seçme Hakkının Değişimi

Seçme hakkı konusunda zaman içinde yaşanan çok boyutlu değişim olgusunun daha rahat anlaşılabilmesi adına, aşağıda iki adet tabloya yer verilmektedir. *Tablo1*, seçme hakkının şartlarında yaşanan dönüşümü, Türk Anayasa dönemleri kapsamında göstermektedir. *Tablo 2* ise oy hakkının demokratik ilkeleri dâhilinde seçme hakkının gelişim sürecini ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Türk Anayasa Dönemlerinde Seçme Hakkının Şartları

Anayasa Dönemi →	1876 Anayasası	1921 Anayasası	1924 Anayasası	1961 Anayasası	1982 Anayasası
Vatandaşlık şartı →	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.
Yaş şartı →	25 yaş	18 yaş ¹	22 yaş ³	21 yaş	18 yaş ⁵
Cinsiyet şartı →	Yalnızca erkeklerle tanınmıştır.	Yalnızca erkeklerle tanınmıştır.	Yoktur ⁴	Yoktur	Yoktur
Vergi şartı →	Vergi vermek şarttır.	Yoktur ²	Yoktur	Yoktur	Yoktur

¹ 1923 yılında yapılan değişiklikle 18'e indirilmiştir.

² 1923 yılında yapılan değişiklikle vergi şartı kaldırılmıştır.

³ 1934 yılında kabul edilen 2599 sayılı Kanun ile seçmen olabilme yaşı 18'den 22'ye çıkarılmıştır.

⁴ 1934 yılında kabul edilen 2599 sayılı Kanun ile kadınlara seçme hakkı tanınmıştır.

⁵ Anayasanın ilk halinde 21 olarak belirlenen seçmen olabilme yaşı, önce 1987 yılında 20'ye, sonrasında 1995 yılında ise 18'e indirilmiştir.

Tablo 1 kapsamında yer verilen seçme hakkı şartlarına bakıldığında, ilk olarak *vatandaşlık* şartının tüm anayasalar kapsamında arandığı göze çarpmaktadır. Seçme hakkının (genel seçimler açısından) vatandaşlık şartına bağlanarak süje bakımından sınırlı tutulması, çalışmanın henüz başında belirtildiği üzere, dünya genelinde çoğu devletin kabul ettiği ortak bir tavidir. Bu itibarla, seçme hakkı için vatandaşlık koşulunun 1876 Anayasası’ndan bu yana korunmasının demokrasi bakımından herhangi bir menfi etkisinin bulunmadığı söylenebilir.

Tablo 1’de yer alan ikinci koşula, *seçmen olabilme yaşına* bakıldığında, yaş şartının yıllar içinde değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. 1876 Anayasası döneminde, seçme hakkı 25 yaş şartına bağlanmıştır. Bir geçiş dönemi anayasası olan 1921 Anayasası, bilindiği üzere niteliği itibariyle *yumuşak* bir anayasa idi. 1921 Anayasası döneminde, 1876 Anayasası yürürlüğünü halen sürdürmekteydi. Aynı zamanda, *Milli Mücadele* dönemi anayasası olan 1921 Anayasası döneminde, Cumhuriyet ilan edilinceye kadar eski mevzuat büyük ölçüde uygulanmaya devam etmiştir. Söz konusu durum seçme hakkı için de büyük ölçüde geçerlidir. Bu bağlamda 1921 Anayasası döneminde seçmen olabilme yaşı 1923 yılına kadar 25 yaş olarak muhafaza edilmiştir. 1923 yılında yapılan değişiklik ile seçmen olabilme yaşı 18’e çekilmiştir. Böylece 1923 yılında, yaş şartının düşürülmesi suretiyle seçme hakkının kapsamı genişletilmiştir. 1934 yılına kadar bu durum değişmemiştir. Ancak 1934 yılındaki değişiklikte birlikte, seçmen olabilme yaşı 18’den 22’ye çıkarılmış ve bu yolla seçme hakkının kapsamı daraltılmıştır. 1961 Anayasası ile birlikte seçmen olabilme yaşı 1 yaş indirilerek 21 olarak belirlenmiştir. 1982 Anayasası’nın ilk halinde, seçmen olabilme yaşı 21 olarak muhafaza edilmiştir. Sonraki dönemde, ilk olarak 1987 değişikliği ile seçmen olabilme yaşı önce 20’ye, sonrasında 1995 yılında ise 18’e indirilmiştir. Diğer bir ifade ile ancak 1995 değişikliği kapsamında, 1923 yılındaki düzenlemeye geri dönülebilmektedir.

Tablo 1’de yer alan üçüncü koşul *cinsiyet* şartıdır. Yukarıda belirtildiği üzere, 1934 değişikliği seçmen olabilme yaşını 18’den 22 yaşa çıkarmıştır. Aynı değişiklik ile oy hakkının kadınlara tanınması da öngörülmüştür. Bu nedenle, 1934 değişikliği ile seçme hakkının kapsamı yaş bakımından daraltılmış, cinsiyet şartı bakımından ise genişletilmiştir. Bahse konu değişikliğin demokratik gelişim bakımından

tahlili için kanaatimizce *seçme hakkının demokratik ilkelerine* başvurmak gerekir.⁵⁴

Bilindiği üzere, seçme hakkının demokratik ilkeleri; *genel oy*, eşit oy, *serbest oy*, *gizli oy*, açık sayım ve döküm ile *hukuki güvence* ilkelere ibarettir. *Genel oy ilkesi*; oy hakkının cinsiyet, servet, yetenek ve ırk gibi kısıtlamalar olmaksızın seçme yeterliliğine sahip olan herkese tanınması anlamına gelmektedir. *Seçme yeterliliği şartları* ise *vatandaşlık*, *yaş* ve *seçmen listesine kayıtlı olmak* olarak kabul edilmektedir.⁵⁵ Seçme hakkına ilişkin cinsiyet ayrımı yapılmaması, seçme hakkının demokratik ilkelerinden *genel oy ilkesinin* bir gereğidir. Yaş şartı ise (aşırı kısıtlayıcı bir nitelik taşımadığı müddetçe) seçme yeterliliği şartlarından biri olması hasebiyle meşru bir koşul olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, kadınlara oy hakkının tanınması ile genel oy ilkesinin gerçekleştirilmesi, seçmen olabilme yaşının üç yaş yükseltilmesi yönündeki düzenlemenin olumsuz etkisini büyük ölçüde gölgede bırakabilecek nitelikte mühim ve olumlu bir gelişme olarak nitelendirilebilir.

Tablo 1’de yer alan dördüncü koşul olan *vergi şartı* da yine, genel oy ilkesinin ve demokratik seçme hakkının önünde yer alan mühim bir engel niteliğindedir. 1876 Anayasası döneminde aranan *vergi şartı*, 1923 yılında terkedilmiştir. Vergi şartının kaldırılması yönündeki 1923 değişikliği, Türkiye’de genel oy ilkesine geçiş bağlamında atılan ilk önemli adım olarak nitelendirilebilir. Sonrasında, 1934 yılında *kadınlara oy hakkının tanınması* ile birlikte Türkiye’de genel oy ilkesinin tümüyle yerleştiği kabul edilebilmektedir.

Tablo 1 ışığında, Türkiye’de seçme hakkının, kapsam bakımından zaman içinde artan bir ivme ile demokrasi yönünde evrildiğini söylemek mümkündür. Zira seçme hakkını kullanan kişi sayısı zaman içinde sürekli yükseliş göstermiştir. Ancak seçme hakkının demokratikleşmesi meselesi, yalnızca seçme hakkının şartları boyutu ile sınırlı bulunmamaktadır. Demokratik seçme hakkının tesisi için seçme hakkına sahip olan kişilerin niceliğinin (genel oy ilkesi) yanında; *eşit oy*, *serbest oy*, *gizli oy*, *açık sayım ve döküm* ile *hukuki güvence* şartlarının karşılanması da gerekir.

⁵⁴ Söz konusu ilkeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçer Karamustafaoğlu, *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 1-93.

⁵⁵ Güveyi, s. 41-48.

Tablo 2. Türkiye’de Oy Hakkının Demokratik İlkeleri Dâhilinde Seçme Hakkının Gelişimi

İlke	Yıl	Yaşanan gelişme
Genel oy ilkesi →	1934	Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması.
Eşit oy ilkesi →	1876	Seçme hakkının ilk uygulamasından bu yana eşit oy ilkesi mevcut.
Gizli oy ilkesi →	1950	5545 sayılı Kanun m. 90-91 kapsamında mühürlü zarf ve kapalı oy verme yerinin seçmene sağlanması.
Açık sayım ve döküm ilkesi →	1950	5545 sayılı Kanun m. 101 ile aleni sayımın kabul edilmesi.
Serbest oy ilkesi →	1950	Gizli oy ilkesinin tesisi ve Yüksek Seçim Kurulu’nun kuruluşu.
Hukuki güvence ilkesi →	1954	YSK’nın seçimlerin yönetimi ve denetimi konusunda tekeli yetkiye kavuşması.

Türkiye’de, eşit oy ilkesinin sapması olan çoğul ya da *katmerli oy* uygulamasına hiçbir zaman başvurulmamıştır. Diğer bir ifadeyle Türkiye’de eşit oy ilkesi, seçme hakkının ortaya çıkışından bu yana varlığını sürdürmektedir. 1876 Anayasası’ndan bu yana, seçme hakkına sahip olan *her bir kimsenin yalnızca tek bir oy hakkının olduğu* kabul edilmektedir.⁵⁶ Eşit oy ilkesinin diğer unsuru ise *her oyun eşit ağırlığa sahip olmasıdır*. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesi tarafından 2011 yılında verilmiş olan iptal kararı önem arz etmektedir. Bahsi geçen kararında Mahkeme, nüfusuna bakılmaksızın her ile asgari iki temsilci verilmesini öngören yasa değişikliğini eşit oy ilkesine aykırı bulmuştur. Mahkemeye göre, “...*Dava konusu kuralla... nüfusu az olan illerde kullanılan oylar daha ağırlıklı hale getirilmekte, böylece bu illerde yaşayan seçmenlerle nüfusu daha fazla olan illerde yaşayan seçmenler arasında, kullanılan oyların ağırlığı konusunda farklılık yaratılarak eşitsizliğe yol açılmaktadır...*”⁵⁷ Böy-

⁵⁶ Karamustafaoğlu, s. 137.

⁵⁷ Anayasa Mahkemesi, 10 Şubat 2011 tarih ve E. 2009/88, K. 2011/39 sayılı Karar, Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/ee68b180-5e36-4f2d-ba33-52fc6cff7c81?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, (03.06.2018).

lelikle Anayasa Mahkemesi, eşit oy ilkesini pekiştirir nitelikte, *nüfus ile orantılı temsil prensibi* lehine tavır takınmıştır.⁵⁸

Serbest oy ilkesi, kişinin oy hakkını kullanırken hür iradesine zarar verecek nitelikte herhangi bir dış baskıya maruz kalmamasını ifade etmektedir.⁵⁹ *Gizli oy ilkesi*, serbest oy ilkesi bakımından olmazsa olmaz niteliği haizdir. Ancak serbest oy ilkesi, gizli oy ilkesinden daha geniş bir koruma alanına sahiptir.⁶⁰ Gizli oy ilkesi de kişinin dış baskılardan korunabilmesi amacına hizmet etmektedir.⁶¹ *Gizli oy ilkesi*, oy pusulası için *kapalı zarf ile gizli oy kullanma yerinin* seçmene sağlanması suretiyle uygulanır. Türkiye’de 1950 yılına kadar gizli oy ilkesinin benimsenemediği kabul edilmektedir.⁶² *Açık sayım ve döküm ilkesi* ise gizli oy ilkesinin adeta tamamlayıcısıdır. Açık sayım ve döküm ilkesi, kullanılan oyların kamuoyuna açık ve şeffaf bir biçimde, denetim altında sayılmasını ifade etmektedir. Söz konusu ilke temelinde, seçim yolsuzluklarının önlenmesine hizmet etmektedir.⁶³

Hukuki güvence ilkesi, seçim uyumsuzluklarının yargısal çözümü ilkesi ya da seçimlerin yargı organlarının gözetim ve denetiminde yapılması ilkesi gibi farklı ifadelerle anılabilmektedir. Bahsi geçen ilke, oy hakkına ilişkin demokratik ilkelerin hukuken tanınması ve yargı eliyle korunmasını öngörmektedir. Böylelikle oy hakkının demokratik ilkelerinin uygulanırlık kazanması sağlanabilmektedir. Türkiye’de bu mecradaki en mühim gelişme, *Yüksek Seçim Kurulu (YSK)* konusunda yaşanmıştır. 1950 yılında kurulan YSK, seçimlerin yönetimi ve denetimi konusundaki tekeli yetkisini ancak 1954 yılında, 6272 sayılı Kanun ile kazanabilmiştir.⁶⁴ Bu bağlamda, 1954 yılından itibaren Türkiye’de hukuki güvence ilkesinin de pozitif hukuk çerçevesinde tesis edildiğini söylemek mümkündür.

⁵⁸ Kararın ayrıntılı tahlili için bkz. Hikmet Tülen, “Milletvekillerinin Seçim Çevrelerine Dağıtım Sorunu ve Anayasa Mahkemesi’nin 2011/39 sayılı Kararı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 4, 2011, s. 289- 325.

⁵⁹ Karamustafaoğlu, s. 157; Yavaşgel, s. 74.

⁶⁰ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınevi, İstanbul 2009, s. 266; Gözler, s.715.

⁶¹ Güveyi, s. 45-46.

⁶² Karamustafaoğlu, s. 157-158.

⁶³ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2010, s. 91; Gözler, s. 716.

⁶⁴ Güveyi, s. 118-119.

Diğer taraftan 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi ve YSK’nın kendisi, YSK’nın mahkeme niteliğini haiz olmadığını kabul etmiştir. Bu durum, YSK tarafından uygulanan hukuki düzenlemelerin anayasaya uygunluk denetimi dışında kalması anlamına geldiğinden öğretilerde haklı olarak sıklıkla eleştirilmektedir.⁶⁵ Oysa en başta Anayasa m. 79’da YSK bir yargı organı olarak nitelendirilmiştir. Fonksiyonel bakımdan da YSK hem idari hem de yargısal nitelikli işlev sürdürmektedir. Bu nedenlerle yapılacak bir anayasa değişikliği ile 79’uncu madde kapsamında YSK’nın bir mahkeme olarak tanınması, öğretilerdeki haklı eleştirileri karşılayacak ve *hukuki güvence ilkesini* pekiştirecek bir adım olarak önerilebilir.⁶⁶

B. Türk Anayasalarında Seçilme Hakkının Değişimi

Seçilme hakkının gelişim sürecini de yine, 1876 Anayasası’ndan itibaren izlemek gerekir. 1876 Anayasası’ndan günümüze, seçilme hakkı konusunda yaşanan dönüşümün daha kolay görülebilmesi amacıyla *Tablo 3* hazırlanmıştır. Tablo 3 kapsamında, Türk Anayasaları dönemlerine göre seçilme hakkının şartları, ana hatlarıyla ortaya konulmaktadır.

Tablo 3. Türk Anayasa Dönemlerinde Seçilme Hakkının Şartları¹

Anayasa Dönemi →	1876 Anayasası	1921 Anayasası	1924 Anayasası	1961 Anayasası	1982 Anayasası
Vatandaşlık şartı →	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.	Vatandaş olmak şarttır.
Dil /Eğitim şartı →	Resmi dil olan Türkçenin bilmesi şarttır.	Resmi dil olan Türkçenin bilmesi şarttır.	Türkçe okuma yazma bilmek şarttır.	Türkçe okuma yazma bilmek şarttır.	En az ilkokul mezunu olmak şarttır.
Yaş şartı →	25 yaş	25 yaş	30 yaş	30 yaş	18 yaş ⁶

⁶⁵ Özyörük, Yayla, Başlar ve Gönenç gibi yazarlar Yüksek Seçim Kurulunun mahkeme niteliğine sahip olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bkz. Mukbil Özyörük, İdare Hukuku Dersleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972-1973, s. 44; Yıldızhan Yayla, Anayasa Hukuku Ders Notları, 2’nci Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 140; Kemal Başlar, Anayasa Yargısında Mahkeme Kavramı, Roma Yayınları, Ankara, 2005, s. 44; Levent Gönenç, “Yüksek Seçim Kurulu’nun ‘Mahkeme’ Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme”, Mümtaz Soysal’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s. 288-289.

⁶⁶ Güveyi, s. 130.

Emlak şartı →	Az çok emlak sahibi olmak gerekir.	Az çok emlak sahibi olmak gerekir.	Yoktur.	Yoktur.	Yoktur.
Cinsiyet şartı →	Yalnızca erkeklerle tanınmıştır.	Yalnızca erkeklerle tanınmıştır.	1934 sonrasında yoktur ³	Yoktur.	Yoktur.
Askerlik hizmeti şartı →	Yoktur.	Yoktur.	Yoktur.	Askerlik hizmetini yapmak	Askerlikle ilişgin bulunmaması ⁷
Seçilmeye engel diğer şartlar	Mevcuttur ²	Mevcuttur ²	Mevcuttur ⁴	Mevcuttur ⁵	Mevcuttur ⁸

¹ Tablonun hazırlanmasında şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Armağan, s. 48-54; Arası, s. 89-94.

² Diğer şartların yanında, bir yabancı devletin hizmetinde bulunan kişiler, iflasa mahkûm olup da iadei itibar etmemiş kişiler, seçildiği vakit bir kimsenin hizmetinde bulunan kişiler, siyasi veya cinayet suçundan mahkûm olan kişiler, kötü vaziyeti (ahlâkı) ile tanınan kişiler, haklarında kısıtlılık kararı bulunan kişiler, medeni haklarını kullanamayan kişiler, yabancı tabiiyeti iddiasında bulunan kişiler ve memur olup da seçildikten sonra memurluktan ayrılmamış olan kişiler mebus olamamaktaydı.

³ 1934 yılında kabul edilen 2599 sayılı Kanun ile kadınlara seçme hakkı tanınmıştır.

⁴ Diğer şartların yanında, yabancı devlet resmi hizmetinde bulunanlar, yabancı devlet uyruklüğünü ileri sürenler, müebbet veya muvakkat ağır hapis, beş seneden fazla hapis veya müebbet sürgün cezalarından biri ile hüküm giyenler, hırsızlık, sahtecilik, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, kısıtlılar ve kamu hizmetlerinden yasaklılar yukarıda sayılan şartları taşıyıcılar dahi milletvekili seçilemezler.

⁵ Diğer şartların yanı sıra, kısıtlanmak, izinsiz olarak yabancı bir devlet hizmetinde bulunmak, kamu hizmetinden yasaklı olmak, ağır hapis cezasını gerektiren bir suçtan dolayı mahkûm olmak, taksirli suçlar hariç olmak üzere beş yıldan fazla hapis cezası ile mahkûm olmak, zimmet, ihtilâs, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı suçların herhangi birinden mahkûm olmak seçilmeye engel teşkil etmektedir.

⁶ Anayasanın ilk halinde 30 olarak belirlenen seçilebilir yaş, önce 2006 yılında 25'e, sonrasında 2017 yılında ise 18'e indirilmiştir.

⁷ Anayasanın ilk halinde (m. 76/2), askerlik hizmetinin ifa edilmesi aranmaktayken, 2017 değişikliği ile askerlikle ilişginin bulunmaması şeklinde değiştirilmiştir.

⁸ Diğer şartların yanı sıra; kısıtlılar, kamu hizmetinden yasaklılar, taksirli suçlar hariç toplam bir yıl veya daha fazla hapis ile ağır hapis cezasına hüküm giymiş olanlar; zimmet, ihtilâs, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı suçlarla, kaçakçılık, resmi ihale ve alım satımlara fesat karıştırma, Devlet sırlarını açığa vurma, terör eylemlerine katılma ve bu gibi eylemleri tahrik ve teşvik suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, affa uğramış olsalar bile milletvekili seçilemezler.

Tablo 3'te görüldüğü üzere, seçme hakkı gibi seçilme hakkı da tüm Türk Anayasalarında öncelikle *vatandaşlık* şartına bağlı tutulmuştur. *Süje* bakımından getirilen vatandaşlık koşulu nedeniyle seçme hakkı ile seçilme hakkının aynı zamanda birer *vatandaşlık hakkı* olarak nitelendirildiği ve söz konusu tutumun, Batı demokrasilerinin genelinde aynı yönde kabul edildiği yukarıda belirtilmişti. Vatandaşlık şartının, seçme ve seçilme hakkının doğasından kaynaklanan bir şart olarak görülmesi gerekir. Bu nedenlerle, söz konusu süje kısıtlaması, seçme ve seçilme hakkının demokratik niteliğini zedeleyen bir durum olarak algılanmamalıdır.

Dil ya da eğitim şartı, halkın temsiline talip olan kimselerin asgari düzeyde okuma yazma becerisine sahip olmasını öngörmektedir. Bu şartın, yasama meclisinde bürokratik işlerle meşgul olacak kimselerde aranması genel mantık çerçevesinde dahi makul karşılanmalıdır. Zira halkı ya da milleti temsil rolünü üstlenen temsilcinin tercihini sağlıklı bir şekilde kullanabilmesi büyük ölçüde, resmi dili bilme ve okuryazar olma şartının varlığına bağlıdır. Bu nedenlerle, seçme hakkından farklı olarak, asgari eğitim ya da dil şartının aranması da yine seçilme hakkının esasından kaynaklanan bir zorunluluk olarak anlaşılmalıdır. Türkiye’de seçilebilmek için resmi dili bilme şartı, 1876 Anayasası’ndan itibaren benimsenen bir koşuldur. Aynı şart, 1924 Anayasası ve 1961 Anayasası’nda, Türkçe okuryazarlık olarak; 1982 Anayasası’nda ise asgari ilkokul mezunu olmak şeklinde lafzi bir değişiklik geçirmek suretiyle varlığını korumuştur.

Yaş şartı, seçme ve seçilme hakkı için aranan önemli bir diğer koşuldur. Hukuk açısından *yaş*, kişinin idrak kabiliyetini kazanması bakımından belirleyici bir kıstas niteliğindedir. Öyle ki yaş, belirli medeni hakların kullanılması için aranan bir şart olması yanında, ceza sorumluluğu konusunda ayrıca önemli bir işlev üstlenmektedir. Kişinin iyi ile kötü arasındaki farkı idrak edebilmesinde objektif bir kıstas olan *yaş*, seçme ve seçilme hakkı bakımından da büyük önem arz etmektedir. Seçilme hakkı bakımından da *temsil* işlevini üstlenecek kişinin, söz konusu mühim görevi sağlıklı bir biçimde yerine getirmesi asgari bir idrak kabiliyetini gerekli kılmaktadır. 1876 Anayasası ile 1921 Anayasası döneminde Türkiye’de seçilebilme yaşı, asgari 25 yaş olarak belirlenmiştir. 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası’nda ise seçilebilme yaşı 30’a çıkarılmıştır. 1982 Anayasasının ilk halinde 30 olarak muhafaza edilen seçilebilme yaşı, 2006 yılında önce 25’e, 2017 yılında ise 18 yaşa çekilmiştir. Böylece 1982 Anayasası döneminde seçilme hakkı konusunda, yaş şartı bakımından büyük bir kapsam genişlemesi yaşanmıştır. Söz konusu dönüşüm, seçilme hakkının kullanımında nicelik bakımından artışa neden olması hasebiyle *demokratik* bir nitelik arz etmektedir.

Emlak sahibi olmak şartı, seçme hakkı bakımından *servet şartı* olarak da adlandırılmakta ve genel oy ilkesinin bir sapması olması hasebiyle demokratik anlayışa aykırı görülmektedir.⁶⁷ Seçilme hakkı bakımın-

⁶⁷ Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987, s. 269.

dan da söz konusu şartın demokratik yaklaşımla bağdaştırılması güçtür. Zira *temsil* işlevinin niteliğiyle servet sahibi olmak arasında meşru bir irtibat kurabilmek mümkün değildir. 1876 Anayasası ile 1921 Anayasası döneminde, Türkiye’de milletvekili seçilebilmek için az çok emlak sahibi olmak şartı aranmış, 1924 Anayasası ile birlikte söz konusu antidemokratik uygulama terkedilmiştir.

Cinsiyet şartı ise *genel oy* ilkesinin önünde yer alan ve dünya genelinde en geç aşılabilen seçilebilme engellerinden biri olarak nitelendirilmektedir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması ile çağdaş demokrasinin olgunlaşması arasında mühim bir bağ olduğu kabul edilmektedir.⁶⁸ Türkiye’de kadınlara seçme ve seçilme hakkı, Avrupa’daki diğer birçok devletten daha önce, henüz 1934 yılında tanınmıştır. Örnek vermek gerekirse kadınlara seçme ve seçilme hakkı İngiltere’de 1928, Fransa’da ise 1946 yılında tanınmıştır.⁶⁹ Kanaatimizce bu durumun, kadim Türk kültüründe saklı bulunan *kadına verilen değer* anlayışının demokratik bir yansıması şeklinde anlamlandırılabilmesi de mümkündür.

Askerlik hizmetinin ifası, 1961 Anayasası kapsamında bir seçilebilme şartı olarak öngörülmüştür. Aynı koşul, 1982 Anayasası kapsamında da korunmuştur. *Milli Mücadele* döneminin hemen sonrasında dahi öngörülmemiş olan askerlik şartının 1961 Anayasası ile birlikte getirilmesi düşündürücüdür. Bu durumun nedeni ise her iki Anayasanın yapılış biçimlerindeki benzerlik çerçevesinde çözümlenebilir. Şöyle ki her iki Anayasa da *askeri müdahale* neticesinde kabul edilmiştir. Söz konusu Anayasalarda, askeri kanadın *militarist* izlerini görebilmek mümkündür. Zorunlu askerlik hizmetinin ifası koşulunun, belki de bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Bahsi geçen askerlik şartı, 2017 yılındaki değişiklik çerçevesinde esnetilmiştir. Buna göre, seçilebilmek için kişinin *askerlik hizmetini ifa etmesi koşulu* yerine, *askerlikle ilişkisinin bulunmaması şartı* getirilmiştir. Böylelikle, askerlik görevini yerine getirmemiş olan 18 yaşındaki erkek vatandaşların da seçilebilmelerine imkân sağlanmıştır. Bu itibarla söz konusu değişiklik aynı zamanda, seçilebilme yaşının 18’e indirilmesinin bir uzantısı ya da gereği olarak görülebilir.

⁶⁸ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1996, s. 41-42.

⁶⁹ Yavaşgel, s. 23.

C. Seçme ve Seçilme Hakkına Etki Eden Güncel Bir Sorun Olarak %10 Seçim Barajı Uygulaması Üzerine Kısa Bir Not

Bu noktaya kadar genel olarak seçme ve seçilme hakkının tarihsel birikim süreci mecrasında müspet bir biçimde evrildiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan Türkiye’deki bahse konu demokratikleşme sürecini menfi olarak etkileyen bir takım olguların varlığı da aşikârdır. Bu bağlamda seçme ve seçilme hakkına doğrudan sirayet eden *temsil* meselesi ve Türkiye’de temsil denildiğinde akla ilk gelen konulardan biri olan *seçim barajı* uygulamasına kısaca değinmeyi faydalı kılmaktadır.

Bilindiği üzere Türkiye’de genel seçimlerde uygulanmakta olan %10 oranındaki seçim barajı öğretilde genel olarak diğer devlet uygulamalarına kıyasla yüksek bir baraj olmakla eleştirilmektedir. Gerçekten de Avrupa uygulamasına bakıldığında Türkiye’de uygulanmakta olan %10 seçim barajının en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Seçim barajı sıralamasında Türkiye’yi takip eden ikinci en yüksek oran ise Liechtenstein’da uygulanan %8’lik seçim barajıdır. Bunun akabinde en yüksek üçüncü seçim barajı, %7 ile Rusya tarafından uygulanmaktadır. *Temsilde adalet, yönetimde istikrar* (1982 Anayasası m. 67/5) dengesinin sağlanmasında bir araç olarak kabul edilen seçim barajı uygulaması, başvurulması noktasından ziyade oranın miktarı bağlamında orantılılık çerçevesinde önem arz etmektedir. Daha sade bir ifadeyle Türkiye’de yönetimde istikrarı koruyacak ve fakat temsilde adalet ilkesine zarar vermeyecek bir seçim barajı yüzde kaç oranında uygulanmalıdır?

Bu sorunun değerlendirilmesi bakımından *yönetimde istikrar* kavramının ne olduğuna bakmak gerekir. Zira bu gibi soyut kavramların yanlış anlamlara büründürülmek suretiyle basitleştirilmesi ve tabiri caizse siyasi bir demagoji malzemesi olarak hatalı biçimde kullanılabilmesi mümkündür. Bu itibarla şunu peşinen belirtmek gerekir ki yönetimde istikrar, siyasi iktidarın değişmezliği olarak anlaşılmalıdır. *Yönetimde istikrar* olgusunun iki temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar, *düzen* ve *sürekliliktir*. Daha somut bir anlatımla; temel anayasal yapı ve ilkelerin muhafazası, siyasal değerlerin korunması, siyasal şiddet olayları ve hükümet darbelerinin yaşanmaması hali yönetimde istikrarı betimlemek bakımından örnek gösterilebilir.⁷⁰

⁷⁰ Meltem Dikmen Caniklioğlu, “Seçim Sistemlerinin Siyasi İstikrarı Sağlamasındaki Yeri”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 16, 1999, s. 18-19.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi %10 seçim barajını 1995 yılında irdelemiştir. Bahse konu karara göre; “...*Yasama organının anayasal çerçeveye bağlı kalarak takdir ettiği sınırlama ve aşırı sayılmayacak düzeydeki baraja rakam ve oran olarak elatmak, yargısal denetimin amacıyla bağdaşmaz. Kaldı ki % 10'luk baraj yönetiminde istikrar ilkesine uygundur ve temsilde adalet ilkesiyle de bağdaşmaktadır...*”⁷¹ Kararda Anayasa Mahkemesi aktivist bir tutum takınmaktan kaçınmış ve seçim barajının oran bakımından temsilde adalet ilkesiyle uyumlu bulunduğunu ifade etmiştir.

2008 yılına gelindiğinde seçim barajı meselesi bu kez AİHM tarafından incelenmiştir. *Yumak-Sadak Kararı*'nda AİHM, %10 oranındaki seçim barajının AİHS'ne aykırılık teşkil etmediği yönünde hüküm kurmuş; diğer taraftan Mahkeme aynı kararında, Türkiye'de uygulanmakta olan seçim barajı oranının Avrupa uygulamaları karşısında *aşırı yüksek* olduğuna işaret etmiştir.⁷² AİHM'nin konuya ilişkin görüşünün ifadesi özetle şu şekildedir;

*...Türkiye haricinde yalnızca üç devletin, yüksek seçim barajı kabul ettiğini anlaşılmaktadır. Liechtenstein seçim barajını %8, Rusya Federasyonu ve Gürcistan ise %7 olarak tespit etmiştir. Devletlerin üçte biri %5'lik, on üçü ise daha düşük bir seçim barajı belirlemiştir. Nisbi seçim sistemine sahip diğer devletler baraj uygulamamaktadır... Sonuç olarak AİHM, genel olarak %10'luk seçim barajının aşırı yüksek olduğu kanısındadır.*⁷³

Böylelikle AİHM; Türkiye'de uygulanmakta olan seçim barajının, Sözleşme'nin ilgili pozitif hükmüne aykırılık teşkil etmiyor dahi olsa, demokratik uygulamalar nezdinde demokrasi bakımından sıkıntılı bir nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. Gerçekten de %10 oranındaki seçim barajının temsilde adalet bakımından demokrasiye aykırılık teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Zira eleştiriye konu *yüksek seçim barajı* sebebiyle 1987 seçimlerinde %19,5, 1991 seçimlerinde %0,5, 1995 se-

⁷¹ Anayasa Mahkemesi, 18 Kasım 1995 tarih ve E. 1995/54, K.1 995/59 sayılı Karar, Resmi Gazete, 21 Kasım 1995, Sayı: 22470, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=1242&content=temsilde%20adalet, (01.06.2018).

⁷² Güveyi, s. 99.

⁷³ AİHM, Yumak ve Sadak-Türkiye Davası, (Başvuru Numarası: 10226/03, Karar Tarihi: 8 Temmuz 2008), <http://www.yargitay.gov.tr/aihm/upload/10226-03.pdf>, (01.06.2018).

çimlerinde %14, 1999 seçimlerinde %18,5 ve 2002 seçimlerinde %45 tutarındaki oy değerlendirme dışı bırakılmıştır. *Sabuncu’nun* da haklı olarak belirttiği üzere, temsilde adalet “...kullanılan her oyun mutlaka yasama organında karşılığını bulması anlamına kuşkusuz gelmez. Ama oyların %45’ini yasal kural gereği önceden değerlendirme dışı tutan bir seçim sisteminin, siyasal katılmanın en önemli kanalı olan seçimlerin demokratik niteliğini zedeleyeceği kesindir...”⁷⁴ Bu sebeplerle sıklıkla eleştiri alan %10’luk yüksek seçim barajının Türk demokrasi kültürü birikimine daha uygun ve *makul bir orana*⁷⁵ çekilmesi, temsilde adalet ve demokrasi bakımından son derece faydalı olacaktır.⁷⁶

SONUÇ

Gerçekleştirilen bu kısa çalışma dâhilinde, Türkiye’de yaşanan demokratik dönüşüm olgusu, seçme ve seçilme hakkı çerçevesinde irdelenmeye çalışılmıştır. Türkiye’de yaşanan her siyasal ve anayasal olgunun temelinde, M.Ö. 3’üncü yüzyıla kadar uzanan kadim Türk kültürünün izlerini görebilmek mümkündür. Zira anayasal kültür, hukuk kültürü ya da siyasal kültür gibi oluşumlar, tarihi birikim niteliğini haizdirler. Bu nedenle, bahsi geçen tarihsel birikimden soyutlanmış tahlillerin büyük oranda yanıltıcı ve hatalı olacağı söylenebilir. Anılan durum Türkiye’nin demokratik dönüşümü açısından da geçerlilik arz etmektedir.

Monarşik bir yapıda olan Osmanlı Devleti’nin akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, kuruluş yılı (1923) bakımından henüz *genç bir demokrasi* olduğu söylenebilmektedir. Diğer taraftan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin sahip olduğu kültürel birikim ise bilinen tarih ışığında, M.Ö. 3’üncü yüzyıla kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla genç bir demokrasi olarak nitelendirilebilen Türkiye Cumhuriyeti

⁷⁴ M. Yavuz Sabuncu, “Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 23, 2006, s. 195.

⁷⁵ Seçim barajının oranı konusunda matematiksel değerler üzerinden yapılan bir çalışmaya göre Türkiye’de uygulanmakta olan seçim barajının % 4 seviyesine çekilmesi halinde yönetimde istikrar ilkesine zarar verilmeksizin temsilde adaletin kuvvetlendirilmesi mümkündür. Söz konusu çalışma için bkz. Türkmen Göksel ve Yetkin Çınar, “Seçim Barajını Yönetimde İstikrarı Azaltmayan Bir Seviyeye’ Düşürmek Mümkün mü?”, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) Politika Notu, Yayın Numarası: N201121, 2011, s. 2-4.

⁷⁶ Güveyi, s. 100.

Devleti'nin aynı zamanda kadim bir *anayasal, siyasal ve kültürel birikimi* bulunmaktadır.

Seçme ve seçilme hakkı, tarihsel bir dönüşüm çerçevesinde ele alındığında, meseleyi eski Türk devletlerinde mevcut demokratik temellere kadar dayandırmak gerekir. Zira Eski Türk devletlerinde yerleşmiş bulunan, *danışma kültürü, meclise dayalı yönetim anlayışı, devlet idaresinde ve toplumda kadına atfedilen değer* gibi *kültürel miraslar*, Türkiye'deki cari anayasal düzene dahi sirayet etmektedir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nden itibaren Türkiye'de yaşanan demokratikleşme hareketlerini, Türk tarihine ve Türk kültürüne yabancı, bir dizi ithal oluşumdan ibaret görmemek gerekir.

Türk tarihinde demokrasi kesintileri elbette yaşanmıştır. Seçme ve seçilme hakkına dair bir takım uygulamalar da diğer tüm devletlerde olduğu gibi zaman zaman demokrasi bakımından eleştirilebilmektedir. Ancak söz konusu kısa süreli, geçici kesinti ya da aksaklıkların, asırlara dayanan kadim bir demokrasi anlayışını kolayca silebilmesi mümkün değildir. Meseleye bu boyutuyla bakıldığında, demokratik gelişim bakımından Türkiye'nin birçok devletten daha şanslı olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere, dinamik bir yapıyı haiz olan demokrasi, aynı zamanda bir idealin de ifadesidir. Bu bağlamda, temelleri kadim Türk kültürüne dayanan demokratik gelişim sürecinin, diğer birçok boyutta olduğu gibi seçme ve seçilme hakkı bakımından da sürdürülmesi haklı olarak beklenmektedir.

Kaynakça

- AIHM. Davydov and others v. Russia (Başvuru No: 75947/11 Karar Tarihi: 30.05.2017), <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-173805> (07.06.2017).
- AIHM, Yumak ve Sadak-Türkiye Davası, (Başvuru Numarası: 10226/03, Karar Tarihi: 8 Temmuz 2008), <http://www.yargitay.gov.tr/aihm/upload/10226-03.pdf>, (01.06.2018).
- Anayasa Mahkemesi, 18 Kasım 1995 tarih ve E. 1995/54, K.1 995/59 sayılı Karar, Resmi Gazete, 21 Kasım 1995, Sayı: 22470, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=1242&content=temsilde%20adalet, (01.06.2018).
- Anayasa Mahkemesi, 10 Şubat 2011 tarih ve E. 2009/88, K. 2011/39 sayılı Karar, Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content /ee68b180-5e36-4f2d-ba33-52fc6cff7c81?excludeGereke=False&woldsOnly=False>, (03.06.2018).

- Aldıkaçtı Orhan, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.
- Araslı Oya, Adaylık Kavramı ve Türkiye’de Milletvekili Adaylığı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Armağan Servet, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1967, C. 33, S. 3-4, s. 45-100.
- Arsal Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 59-95.
- Başer Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2011.
- Başlar Kemal, Anayasa Yargısında Mahkeme Kavramı, Roma Yayınları, Ankara, 2005.
- Berkes Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Ceylan Ayhan, “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”, 100. Yılında II. Meşriyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Ekim 2008 Bildiriler, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 49-66.
- Çeçen Anıl, İnsan Hakları, Gündoğan Yayınları, Ankara 1995.
- Dahl Robert Alan, *Demokrasi Üzerine* (Çev. Betül Kadioğlu), Phoenix Yayınları, Ankara 2010.
- Dikmen Caniklioğlu Meltem, “Seçim Sistemlerinin Siyasi İstikrarı Sağlamasındaki Yeri”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 16, 1999, s. 18-19.
- Erdem Tarhan, Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982.
- Erdoğan Mustafa, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Kitabevi, Ankara 2012 (İnsan Hakları).
- Erdoğan Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015, (Anayasal Demokrasi).
- Eroğul Cem, *Anatüzeğe Giriş* (“Anayasa Hukuku”na Giriş), İmaj Yayınevi, Ankara 2012.
- Gemalmaz Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş Cilt 2*, Legal Yay. İstanbul 2012.
- Göksel Türkmen ve Yetkin Çınar, “Seçim Barajını ‘Yönetimde İstikrarı Azaltmayan Bir Seviyeye’ Düşürmek Mümkün mü?”, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) Politika Notu, Yayın Numarası: N201121, 2011.
- Gönenç Levent, “Yüksek Seçim Kurulu’nun ‘Mahkeme’ Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mümtaz Soysal’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları*, Ankara, 2009, s. 281-292.
- Gözler Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I*, Ekin Yayınevi, Bursa 2011.
- Güveyi Ümit, *Demokratik Devlet İlkesi Çerçevesinde Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2013.
- İba Şeref, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2008.

- İnsan Hakları Komitesi, "Human Rights Civil and Political Rights: The Human Rights Committee, Fact Sheet No. 15 (Rev. 1)", United Nations- Turkey Resmi İnternet Sitesi, <http://www.un.org.tr/humanrights/vp/resources/civil-and-political-rights.php> (07.06.2017).
- Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- Kalabalık Halil, İnsan Hakları Hukuku: Kavram, Uygulama, Hak ve Ödevler, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013.
- Kapani Münci, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.
- Karamustafaoğlu Tunçer, Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.
- Kubalı Hüseyin Nail, Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, Tan Matbaacılık, İstanbul 1960.
- Montesquieu, Kanunların Ruhu Üzerine (Çev. Fehmi Baldaş), Hiperlink Yayınları, İstanbul Tarihsiz.
- Mumcu Ahmet, "Osmanlı Devletinde 1876 Anayasası'na Değın Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasası'nın Temel Yapısı", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Ajans - Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayii Yayınları, Ankara Tarihsiz, s. 31-48.
- Ortaylı İlber, "İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", Türk Parlametnoculuğunun İlk Yüzyılı (Hazırlayan: Siyasal İlimler Türk Derneğı), Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara 1976.
- Ögel Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı - 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Özbudun Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2010.
- Özyörük Mukbil, İdare Hukuku Dersleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972-1973.
- Powell G. Bingham, Çağdaş Demokrasiler: Katılma, İstikrar ve Şiddet (Çev. Mehmet Turan). Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasal İlimler Derneğı Ortak Yayını, Ankara 1990.
- Rousseau Jean Jacques, Toplum Sözleşmesi (Çev. Ahmet Şensılay), Anahtar Yayınevi, İstanbul 2010.
- Sabuncu M. Yavuz, "Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları", *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 23, 2006, ss. 191-197.
- Saray Mehmet, "İslam Öncesi Türklerde Demokrasi ve Parlamento Anlayışı", Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyum Bildirileri 28 Ekim 2005-İstanbul, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.
- Sartori Giovanni, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş (Çev. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan), Sentez Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Song Sarah, "Democracy and Noncitizen Voting Rights", *Citizenship Studies*, Cilt 13, 2009, s. 607-620, <http://dx.doi.org/10.1080/13621020903309607>, (06.06.2017).
- Soysal Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987.
- Tanilli Server, Devlet ve Demokrasi, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1996.

- Tanör Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.
- Teziç Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınevi, İstanbul 2009.
- Tülen Hikmet, “Milletvekillerinin Seçim Çevrelerine Dağıtım Sorunu ve Anayasa Mahkemesinin 2011/39 Sayılı Kararı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 4, 2011, s. 289- 325.
- Uygun Oktay, *Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Üçok Coşkun, Mumcu Ahmet ve Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 2002.
- Üçok Coşkun ve Mumcu Ahmet, “Tanzimat Döneminde Türk Hukuku”, *Adalet Kitabı* (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş ve Halil İncalıcık), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 217-237.
- Yavaşgel Emine, *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Durum*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2004.
- Yayla Yıldızhan, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, 2’nci Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Çev. Ayşegül Çakan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.